

بررسی نظام بهره برداری خرد و دهقانی در کشاورزی ایران: تنگناها، سیاست ها

و راهکارهای حمایتی

مرتضی اشرفی، الهه مهربانیان و امیر احمد پور کاخکی

بترتیب کارشناس ارشد اقتصاد کشاورزی و مدیر گروه پژوهشی سیاست های حمایتی موسسه پژوهشهای برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی و دانشجوی دکتری ترویج و آموزش کشاورزی
آدرس: تهران- خیابان کریمخان زند- انتهای آبان جنوبی- خیابان رودسر- پلاک ۹- موسسه پژوهشهای برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی- گروه سیاست های حمایتی. تلفن: ۰۹۱۵۳۱۰۶۸۴۳ و ۰۲۰-۴۱۷-۰۲۱۸۸۸۰۰ (داخلی ۲۷۲) -- Email: morteza142000@yahoo.com

کد مقاله: PD159

چکیده

مسائل اقتصاد کشاورزی ایران پیچیدگی های خاصی دارد و حل آنها مستلزم آشنایی با موانع سخت افزاری و نرم افزاری کشاورزی می باشد. عمده ترین موانعی که بخش کشاورزی در برنامه های توسعه در پیش دارد، مانع ساختاری بویژه چندگانگی ساختاری و تعدد و تنوع نظام بهره برداری با غلبه ساختار سنتی در قالب نظام بهره برداری دهقانی است. اکثر کارشناسان، محققان و برنامه ریزان بخش کشاورزی به واقعیت موجودی نظام بهره برداری دهقانی توجه لازم را مبذول نداشته اند، بنابراین بررسی و تبیین آن به منظور ایجاد توسعه اجتماعی - اقتصادی از اهمیت زیادی برخوردار است زیرا این نظام بخش وسیعی از اراضی خرد و کم وسعت را تشکیل می دهد و با وجود دارا بودن مسائل و مشکلات فراوان، هنوز بهره برداران خرد و دهقانی سهم و نقش نسبتاً بالایی در تامین معاش روستاییان و اقتصاد روستایی و بهره برداری از زمین ها، تولید و توسعه بخش کشاورزی به عهده دارند.

در این مقاله کوشیده شده است خصوصیات نظام بهره برداری خرد و دهقانی، طی سالهای ۱۳۳۹ تا ۱۳۸۲ مورد بررسی و تجزیه و تحلیل آماری قرار گیرد. همچنین جهت نگاه کاربردی به مساله، اجرا و بررسی سیاست ها و راهکارهای عملی از نظرات کارشناسی و دیدگاه کشاورزان، مطالعات اسنادی و کتابخانه ای استفاده گردیده است.

آمار موجود نشان می دهد از مجموع ۳/۴۷ میلیون واحد بهره برداری در کشور حدود ۸۶/۷ درصد آنها را واحدهای زیر ۱۰ هکتاری تشکیل می دهد و متوسط اندازه واحدهای زیر ۱۰ هکتاری طی سالهای مورد بررسی کاهش یافته است و میانگین کل کشور نیز طی این دوره از ۶/۰۵ به ۵/۰۷ هکتار رسیده است.

کلید واژه ها: نظام های بهره برداری خرد و دهقانی، توسعه کشاورزی، تنگناها، راهکارها، سیاست های

حمایتی

مقدمه

خرد و مالکی و پراکندگی قطعات اراضی یکی از عناصر ساختار سنتی کشاورزی کشور است. چنین آرایشی از اراضی کشاورزی، تنها متعلق به کشور ایران نیست. بلکه در نظام زمینداری اغلب کشورها با نسبتهای کم و بیش متفاوت وجود دارد. ولی امروزه، به یکی از موانع اصلی توسعه کشاورزی تبدیل شده است.

نظام بهره برداری دهقانی یکی از نظام های بهره برداری سنتی است. این نظام عمدتاً واحدهای موسوم به خرد و دهقانی زیر ۱۰ هکتار را شامل می شود. هر واحد بهره برداری معمولاً شامل یک خانوار بهره بردار است بطوری که تعداد واحدهای بهره برداری دهقانی تقریباً با تعداد خانوارهای بهره بردار عضو واحد برابر است. در واحدهای بهره برداری کشاورزی سنتی انواع فعالیتهای کشاورزی اعم از زراعت، دامداری، باغبانی و فعالیت های صنعتی وابسته به کشاورزی صورت می گیرد. در واحدهای بهره برداری دهقانی امروزی هم که بازمانده نظام کشاورزی سنتی است هدف تولید به ویژه در تولیدات زراعی و دامی مصرف و فروش و در تولیدات باغی فروش و مصرف است.

آنچه مسلم است کشاورزی ایران با بافت سنتی و با واحدهای کوچک بهره برداری قادر به تأمین حداقل مواد غذایی مورد نیاز جامعه نخواهد بود، و برای حصول به مازاد کشاورزی و قدم گذراندن در راه رشد و توسعه اقتصادی باید به فکر کشاورزی پیشرفته با تولید اقتصادی بود. این هدف جز با تشکیل واحدهای بزرگ تولیدی و واحدهای تولیدی در مقیاس اقتصادی، قابل دستیابی نخواهد بود. به منظور اصلاح ساختار نظام بهره برداری موجود، نظام های تعاونی تولید روستایی می تواند پاسخی مناسب برای حل برخی مشکلات فعلی کشاورزان خرده مالک باشد.

پژوهشگران، کارشناسان و سیاست گذاران کشاورزی با توجه به تحولات بوجود آمده، در نظام بهره برداری از زمین، در مجموع به این نتیجه رسیده اند که پدیده پراکندگی و خردی زمین های زیر کشت یکی از مسائل و معضلات اساسی کشاورزی ایران است. پژوهش های متعددی در این زمینه در مناطق کشاورزی صورت گرفته که هر یک با نگاهی و از زاویه ای به این پدیده پرداخته اند. اکنون به نظر می رسد که حرکت در جهت دریافتی مشترک و رسیدن به دیدگاهی مشترک در این زمینه باهدف حل این مسئله در چهارچوب سیاستهای توسعه کشاورزی ضرورت پیدا کرده است. از این رو در این بررسی با نگاهی کاربردی و چاره جویانه به مطالعات و پژوهش ها پرداخته شده است تا در پرتو شناخت ابعاد این پدیده راهکارهای لازم این مسئله بدست آید.

مطالعات انجام شده که در دهه ۱۳۵۰ در این زمینه آغاز شد و تا سال ۱۳۸۰ ادامه داشته است، نشان می دهد که در استانهای فارس، اصفهان، مرکزی، لرستان، کرمانشاه، همدان، خراسان بزرگ، مازندران و گیلان، پراکندگی قطعات زیر کشت در کشاورزی وجود دارد. به نظر می رسد در سایر مناطق نیز چنین باشد.

جدول شماره ۱- مطالعات انجام شده پیرامون خرده مالکی کشور

| ردیف | منطقه مورد مطالعه | پژوهشگر | سال مطالعه |
|------|---|-------------------------|------------|
| ۱ | روستای شهن آباد - منطقه اسدآباد (همدان) | مهرابی | ۱۳۵۵ |
| ۲ | روستای گزآباد در منطقه بجنورد | بافکر باجگیران و دیگران | ۱۳۶۶ |
| ۳ | دهستان سلگی - شهرستان نهاوند | حیدری | ۱۳۶۹ |

| | | | |
|---|-----------------------------------|----------------|------|
| ۴ | شیراز | نجفی، بخشوده | ۱۳۷۰ |
| ۵ | روستاهای سربند- شهرستان اراک | نبی زاده | ۱۳۷۳ |
| ۶ | روستاهای شهرستان کرمانشاه | حیدری | ۱۳۷۵ |
| ۷ | استان مازندران | یعقوبی و کبیری | ۱۳۷۷ |
| ۸ | روستاهای فلاورجان در استان اصفهان | افتخاری | ۱۳۸۲ |

ماخذ: پیشینه تحقیقات

روش تحقیق

جامعه آماری شامل همه آبادیهایی است که در سرشماریهای سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۲ عمومی نفوس و مسکن دارای جمعیت بوده و ویژگیهای جمعیتی آنها گردآوری شده است و در سرشماریهای کشاورزی سالهای ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ دارای فعالیت و تولید بهره بردار کشاورزی گزارش شده‌اند و اطلاعات جمعیتی، کشاورزی، طبیعی، محیطی، توسعه‌ای آبادیها و بهره‌برداران کشاورزی از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۵ توصیف و تحلیل می‌شوند. همچنین جهت نگاه کاربردی به مساله، اجرا و بررسی سیاست‌ها و راهکارهای عملی از نظرات کارشناسی و دیدگاه کشاورزان، مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و استفاده از دیدگاه پژوهشگران و صاحب نظران امر در همایش‌های نظام بهره برداری که توسط وزارت جهاد کشاورزی برگزار شده است، استفاده گردیده است. افزون بر این جهت تجزیه و تحلیل آمار سری زمانی جمع آوری شده از معیارهایی آماری استفاده گردیده است.

واحدهای بهره برداری با نگاهی به آمار

مهمترین ویژگی سخت افزاری نظام بهره برداری خرد و دهقانی، خرد و پراکنده بودن قطعات اراضی هر بهره بردار می باشد. به طوری که این نوع نظام بهره برداری کشاورزی، عمدتاً واحدهای موسوم به خرد و دهقانی زیر ۱۰ هکتار را شامل می شود. همانگونه که در جدول شماره ۲ مشاهده می گردد، بر اساس سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ از مجموع ۳۴۷۳۳۸۳ واحد بهره برداری کشاورزی با زمین، تعداد ۳۰۱۱۴۶۱ (حدود ۸۶/۷ درصد) را واحدهای زیر ۱۰ هکتاری تشکیل می دهد؛ که از این تعداد ۳۴/۶۲ درصد آن واحدهای زیر ۱ هکتار، ۱۵/۰۴ درصد واحدهای ۱ تا ۲ هکتاری، ۲۲/۹۱ درصد واحدهای ۲ تا ۵ هکتاری و ۱۴/۱۲ درصد واحدهای ۵ تا ۱۰ هکتاری می باشند.

جدول شماره ۲- تعداد بهره برداری های با زمین زیر ۱۰ هکتاری

| شرح | کمتر از ۱ هکتار | ۱-۲ هکتار | ۵-۲ هکتار | ۵-۱۰ هکتار | ۱۰-۵۰ هکتار | ۵۰-۱۰۰ هکتار | بزرگتر از ۱۰۰ هکتار | جمع | بهره برداری | |
|-------|-----------------|-----------|-----------|------------|-------------|--------------|---------------------|----------|-------------|---------------|
| | | | | | | | | | تعداد | درصد |
| تعداد | ۱۲۰۲۵۰۳ | ۵۲۲۲۷۳ | ۷۹۶۱۰۸ | ۴۹۰۵۸۷ | ۴۲۹۵۷۶ | ۲۴۰۰۶ | ۸۳۴۰ | ۳۴۷۳۳۸۳ | تعداد | بهره برداری |
| درصد | ۳۴/۶۲ | ۱۵/۰۴ | ۲۲/۹۱ | ۱۴/۱۲ | ۱۲/۳۶ | ۰/۶۹ | ۰/۲۴ | ۱۰۰ | درصد | بهره برداری |
| تعداد | ۴۰۷۰۷۰ | ۶۵۵۱۲۹ | ۲۳۷۷۰۹۱ | ۳۲۳۰۸۹۲ | ۷۵۳۴۶۱۲ | ۱۵۴۷۶۵۷ | ۱۹۲۲۷۴۷ | ۱۷۶۶۵۱۹۸ | تعداد | اراضی کشاورزی |
| درصد | ۲/۳ | ۳/۷۱ | ۱۳/۴۶ | ۱۸/۲۹ | ۴۲/۶ | ۸/۷۶ | ۱۰/۸۳ | ۱۰۰ | درصد | اراضی کشاورزی |

ماخذ: سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲

همچنین نتایج جدول حاکی از آن است که حدود ۵۰ درصد تعداد بهره برداری های کشور زیر ۲ هکتار می باشند که این تعداد فقط ۶ درصد اراضی کشاورزی را در اختیار دارند و حدود ۳۵ درصد واحدها ۱۰-۲ هکتاری بوده که بر ۳۰ درصد اراضی کشت و زرع انجام می دهند. این در حالی است که بیش از ۶۰ درصد اراضی کشاورزی متعلق به واحد های بالای ۱۰ هکتار در کشور در سال ۱۳۸۲ بوده است

سهم طبقات بهره بردار از تعداد و مساحت بهره برداری ها در کشور طی سالهای ۸۲-۱۳۳۹ در جدول شماره ۳

جدول ۳- سهم طبقات بهره برداری از تعداد و مساحت بهره برداری ها

| اندازه بهره برداری ها | سال ۱۳۳۹ | | سال ۱۳۵۳ | | سال ۱۳۷۲ | | سال ۱۳۸۲ | |
|-----------------------|--------------|----------------------------|--------------|----------------------------|--------------|----------------------------|--------------|----------------------------|
| | سهم از مساحت | سهم از شمار بهره برداری ها | سهم از مساحت | سهم از شمار بهره برداری ها | سهم از مساحت | سهم از شمار بهره برداری ها | سهم از مساحت | سهم از شمار بهره برداری ها |
| کمتر از یک | ۱/۷ | ۲۶/۳ | ۱/۶ | ۲۹/۶ | ۲/۰ | ۳۰/۹ | ۲/۳ | ۳۴/۶ |
| ۱ تا ۲ | ۳/۳ | ۱۳/۶ | ۲/۷ | ۱۳/۰ | ۳/۵ | ۱۵/۱ | ۳/۷ | ۱۵/۰ |
| ۲ تا ۵ | ۱۳/۷ | ۲۵/۳ | ۱۰/۶ | ۲۱/۸ | ۱۳/۰ | ۲۳/۴ | ۱۳/۵ | ۲۲/۹ |
| ۵ تا ۱۰ | ۲۱/۲ | ۱۸/۱ | ۱۸/۰ | ۱۷/۳ | ۱۸/۷ | ۱۵/۴ | ۱۸/۳ | ۱۴/۱ |
| ۱۰ تا ۵۰ | ۴۶/۴ | ۱۶/۱ | ۴۵/۷ | ۱۷/۳ | ۴۵/۳ | ۱۴/۲ | ۴۲/۶ | ۱۲/۴ |
| ۵۰ تا ۱۰۰ | ۵/۰ | ۰/۴ | ۶/۵ | ۰/۶ | ۸/۴ | ۰/۷ | ۸/۸ | ۰/۷ |
| ۱۰۰ و بیشتر | ۸/۷ | ۰/۲ | ۱۴/۹ | ۰/۴ | ۹/۱ | ۰/۳ | ۱۰/۹ | ۰/۳ |
| جمع | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ |

آمده است. جدول نشان می دهد که ۴۰ درصد واحدهای بهره برداری کشور در سال ۱۳۳۹ زیر ۲ هکتار بوده که به ۵۰ درصد در سال ۱۳۸۲ افزایش یافته است همچنین این واحد ها فقط ۵ درصد مساحت اراضی را در سال ۱۳۳۹ شامل می شده اند که به ۶ درصد در سال ۸۲ رسیده است.

افزون بر این سهم واحد های ۵-۲ و ۱۰-۵ هکتاری از شمار بهره برداری ها و مساحت اراضی طی سالهای ۸۲-۱۳۳۹ کاهش یافته است. که بیانگر شدت خرد و مالکی طی این سالها می باشد.

میزان رشد شمار بهره برداری ها و رشد مساحت اراضی کشاورزی در مقاطع سرشماری ۸۲-۱۳۳۹ در جدول شماره ۳ بیانگر آنست که بیشترین رشد اندازه و مساحت در بهره برداری های کمتر از ۱ هکتار و بیشترین آن در بهره برداری های ۱۰-۵ هکتار می باشد که موید جدول شماره ۲ می باشد.

جدول ۴- مقایسه رشد شمار بهره برداری ها و رشد مساحت اراضی کشاورزی در مقاطع سرشماری

| اندازه بهره برداری ها | | ۱۳۳۹-۵۳ | | ۱۳۵۳-۷۲ | | ۱۳۷۲-۸۲ | | ۱۳۳۹-۸۲ | |
|-----------------------|----------------|---------|----------------|---------|----------------|---------|----------------|-------------------|----------------|
| رشد | رشد شمار | رشد | رشد شمار | رشد | رشد شمار | رشد | رشد شمار | رشد | رشد شمار |
| مساحت | بهره برداری ها | مساحت | بهره برداری ها | مساحت | بهره برداری ها | مساحت | بهره برداری ها | مساحت | بهره برداری ها |
| ۱/۶۳ | ۲/۸۸ | ۰/۹۵ | ۰/۸۹ | ۲/۷۳ | ۳/۳۳ | ۱/۶۸ | ۲/۱۰ | کم تر از یک | |
| ۱/۲۷ | ۱/۶۵ | ۱/۰۷ | ۱/۴۵ | ۱/۸۷ | ۲/۱۴ | ۱/۳۲ | ۱/۶۷ | ۱ تا ۲ | |
| ۰/۷۸ | ۰/۹۶ | ۰/۷۶ | ۱/۰۳ | ۱/۷۳ | ۱/۹۳ | ۰/۹۹ | ۱/۲۲ | ۲ تا ۵ | |
| ۱/۴۵ | ۱/۶۶ | -۰/۱۰ | ۰/۰۷ | ۱/۱۰ | ۱/۲۴ | ۰/۶۸ | ۰/۸۶ | ۵ تا ۱۰ | |
| ۲/۶۷ | ۲/۰۱ | -۰/۳۲ | ۰/۶۶ | ۱/۳۴ | ۲/۱۷ | ۱/۰۳ | ۱/۴۵ | کل بهره برداری ها | |

ماخذ: مرکز آمار ایران. سرشماری های کشاورزی

بهره برداران کشاورزی، سن و سواد

همانگونه که در جدول شماره ۵ مشاهده می گردد، بر اساس سرشماری کشاورزی سال ۱۳۸۲، ۴۴ درصد (۱/۹ میلیون نفر از ۳/۴ میلیون نفر) از بهره برداران روستایی بیسوادند. از سوی دیگر از کل حدود ۲/۳۶ میلیون بهره برداران باسواد (حدود ۵۶ درصد) ۱/۳۹ میلیون بهره بردار یا بعبارتی ۵۹ درصد از آنها دارای سطح سواد ابتدایی و غیر رسمی اند. بنابراین سواد پایین از ویژگی های مهم در بهره برداری های دهقانی است. در بسیاری از نوشته ها توسعه نیافتگی کشاورزی ایران معلول سواد پایین زارعین دانسته می شود. در اینکه کشاورزی مدرن به سواد نیاز دارد شکی نیست. اما اینکه سواد چقدر می تواند تکانه های لازم به کشاورزی سنتی و غیر اقتصادی بدهد، جای بحث است. به نظر می رسد سواد دارای قابلیت ضعیفی برای این کار است. چرا که خود متغیری وابسته است. [گفته می شود ملاک اصلی در آگاهی و تسلط فرد بر امور، نه فقط سطح سواد کلاسی، بلکه

فقدان فرایند یادگیری و عمل است. ضعف فرایند آموختن و عمل کردن موضوع اصلی است]. یکی از مهمترین آنها در وهله اول خرده مالکی است. تا حدی که بسیاری از آموزش های کوتاه مدت را بی اثر نموده است. در شرایط خرده مالکی حتی نیروهای تحصیل کرده دانشگاهی نیز قابلیت لازم برای تاثیر گذاری در کشاورزی را پیدا نمی نمایند.

جدول ۵- بهره برداری های کشاورزی بر حسب وضع سواد و مدرک تحصیلی بهره بردار (اشخاص حقیقی) و گروه های سنی: ۱۳۸۲

| شرح | جمع | | باسوادان بر حسب مدرک تحصیلی | | | |
|----------------|---------|------|-----------------------------|-------------------|--------------------|----------------------------|
| | مقدار | درصد | ابتدایی و کمتر | متوسطه و راهنمایی | فوق دیپلم و بالاتر | فوق دیپلم و بالاتر کشاورزی |
| کلیه سنین | ۴۳۲۴۳۱۵ | ۱۰۰ | ۱۴۸۹۶۲۱ | ۷۳۹۴۳۵ | ۳۴۸۲۷ | ۹۹۲۱۲ |
| کمتر از ۲۹ | ۳۹۲۵۷۸ | ۹/۱ | ۱۵۰۹۵۲ | ۱۷۴۵۴۴ | ۵۴۴۱ | ۱۱۴۲۱ |
| ۳۰-۴۴ سال | ۱۳۸۹۷۴۸ | ۳۲/۱ | ۵۹۵۹۲۹ | ۳۸۴۴۹۶ | ۱۷۳۷۵ | ۴۹۴۰۰ |
| ۴۵-۵۹ سال | ۱۲۸۱۷۰۷ | ۲۹/۷ | ۴۸۵۲۱۴ | ۱۴۷۷۳۳ | ۹۷۳۵ | ۳۰۰۷۱ |
| ۶۰ سال و بیشتر | ۱۲۶۰۲۸۲ | ۲۹/۱ | ۲۵۷۵۲۶ | ۳۲۶۶۰ | ۲۲۷۵ | ۸۳۱۹ |

سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲

خرده مالکی به سبب ذات و محتوای درونی خود باعث رشد کند تقسیم کار بوده و تقسیم کار ضعیف نیز عامل بی توجهی به مقوله آموختن است. در شرایط خرده مالکی آموزه های کهن با فراگیری جدید در تضاد است. چون خرده مالکی به دلیل حصار امنیتی (معیشتی) که دور فرد بهره بردار ایجاد می نماید، بکارگیری آموزه های جدید را که ممکن است آن حصار را فرو ریزد، برمی افند.

وضع سواد بهره برداران کشاورزی متأثر از سن آن هاست. به نحوی که حدود ۶۰ درصد بهره برداران کشاورزی ۴۵ سال به بالا داشته و بیشتر بی سواد بوده ولی این در حالی است که بیش از ۸۵ درصد بهره برداران زیر ۲۹ سال باسواد می باشند.

همچنین بر اساس نتایج این سرشماری، سهم متخصصین در میان شاغلان بخش کشاورزی بسیار پایین است. به طوری که بهره برداران با تحصیلات کشاورزی (فوق دیپلم و بالاتر) با تعداد ۳۴۸۲۷ نفر فقط ۰/۸ درصد از کل بهره برداران کشاورزی کشور را تشکیل می دهند. گرچه این رقم در مقایسه با سال ۱۳۷۵ بیش از ۴۵ درصد افزایش نشان می دهد؛ اما بی شک تا حد مطلوب فاصله بسیار دارد. این در حالی است که خیل عظیمی از فارغ التحصیلان دانشگاهی در رشته های مختلف کشاورزی جویای کار می باشند ولی به سبب مهیا نشدن شرایط لازم برای اشتغال آن ها در بخش کشاورزی، متاسفانه یا بیکار بوده و یا مجبور به اشتغال در سایر

بخش های اقتصادی هستند . جالب این که نسبت فوق در مورد بهره برداران با تحصیلات فوق دیپلم و بالاتر غیر کشاورزی حدود ۲/۳ درصد می باشد . بر این اساس می توان نتیجه گرفت که بخش کشاورزی کشورمان از کمبود نیروی انسانی باسواد و متخصص و جوان به شدت رنج می برد

نظام های بهره برداری خرد و دهقانی: ویژگی ها و تنگناها

- شبکه نامنظمی از انهار و کانال های آبرسانی سنتی در بین واحدهای بهره برداری قابل مشاهده می باشد . به طور کلی میزان اتلاف آب چه در هنگام انتقال آب به مزارع و چه در هنگام انجام عملیات آبیاری زیاد می باشد.

- راه های ارتباطی بین مزارع عموماً سنتی است ؛ و پراکنندگی قطعات ، امکان ایجاد و توسعه راه های ارتباطی را نمی دهد . انتقال نهاده های کشاورزی به واحدهای تولیدی از یک سوی و محصولات تولیدی به محل مصرف و بازار از سوی دیگر به دشواری صورت می گیرد . حدود نیمی از واحدهای دهقانی فاقد ساختمان و تاسیسات خاص کشاورزی و وسایل نقلیه هستند .

- بکارگیری ماشین از ملاک های تفاوت در کشاورزی سنتی و مدرن است . استفاده از ماشین در کشاورزی به دنبال نتایج درخشان استفاده از ماشین در صنعت رایج گردید . اساساً استفاده از ماشین در اراضی بزرگی که تقسیم کار نیز در آن توسعه یافته باشد ، امکان می یابد . بعبارتی در اراضی کوچک که خصلت و ویژگی کشاورزی دهقانی بر آن چیره است ، شرایط مناسبی برای بکارگیری ماشین در کشاورزی ایجاد نمی نماید .

- به هر تقدیر استفاده از ماشین آلات در واحدهای بهره برداری خرد و دهقانی به دلایلی همچون کوچک بودن اراضی ، عدم آشنایی کشاورزان با ماشین آلات جدید و نیز بالا بودن استهلاک ماشینی ؛ نه تنها مقرون به صرفه نیست بلکه در برخی موارد برای کشاورزان می تواند هزینه بر نیز باشد . از طرف دیگر کاربرد ماشین آلات سنگین و تکیه بر نهاده های خارجی ، ممکن است تخریب خاک این واحدها را موجب شود .

- در نظام بهره برداری دهقانی ، عوامل تولید، نحوه استفاده و ترکیب آن ها و تمام برنامه های تولیدی واحدها در ارتباط با خانواده کشاورزی و با مشارکت مستقیم این گروه در نظر گرفته می شود. بنابراین، حق استفاده از عامل تولیدی زمین در اختیار خانواده کشاورز است، تمام یا قسمت اعظم نیروی انسانی فعال در واحد از کشاورز بوده و سرمایه گذاری و مدیریت مزرعه هم با خانواده کشاورز است . بدین ترتیب ، فعالیت های کشاورزی در نظام بهره برداری دهقانی محدود به امکانات مجموعه عوامل تولیدی است که در اختیار کشاورز می باشد.

- خانواده های بهره بردار دهقانی به انواع فعالیت های زراعی، دامداری، باغداری و صنایع دستی اشتغال دارند. همچنین به منظور کمک به اقتصاد خانواده، ممکن است رئیس خانواده و یک یا دو نفر از اعضای خانواده به کارهای غیر کشاورزی نیز بپردازند.

- به طور کلی تولیدات واحد بهره برداری در درجه اول بر اساس نیازهای خانواده تعیین می شود. بدین ترتیب هدف تولید به ویژه در تولیدات زراعی و دامی، مصرف و فروش و در تولیدات باغی، فروش و مصرف است. ضمن این که مدیران واحدهای بهره برداری کوچک اغلب به کشت محصولات زراعی کاربر گرایش دارند و به دلیل عدم آگاهی، عدم توان مالی کافی و ضرورت کار کردن افراد خانواده، علاقه ای به استفاده از تکنولوژی جدید نشان نمی دهند و یا نمی توانند از آن استفاده کنند.

- اتلاف منابع، نیروی انسانی و نهاده ها در واحدهای بهره برداری کوچک توأم با تعدد قطعات، به مراتب بیشتر از واحدهای بزرگ بهره برداری است. بهره برداران عمدتاً بی سواد و کم سواد بوده و از دانش و تکنولوژی نوین کم بهره اند. تولیدات آن ها عمدتاً سنتی، عاداتی و تجربی بوده و معمولاً مبتنی بر برنامه و بودجه سالانه مدون نمی باشد. نوآوری کمتری از خود نشان می دهند. نیروی انسانی را به عنوان عامل کار تلقی می نمایند و با توجه به بزرگ بودن بعد خانوار و کمبود سرمایه، فرآیند تولید کاربر را به سرمایه بر، ترجیح می دهند. از منابع پایه، بهره برداری بهینه و مناسبی به عمل نمی آورند؛ و به دلیل عدم رعایت اصول بهزرایی، توأم با بی اطلاعی و کم توجهی به حفظ منابع آب و خاک، موجبات آلودگی و تخریب آن را فراهم می کنند. اگر چه میزان بازده اقتصادی زمین در این واحدها نسبتاً بالا می باشد، اما در مجموع میزان بهره وری عوامل تولید پایین است. عمدتاً بر صرفه جویی های خانوادگی تاکید دارند. علیهذا بسیاری از آن ها دچار مشکلات اقتصادی بوده و از کمبود منابع مالی رنج می برند. شرایط موجود را به نوعی پذیرفته اند و معمولاً برنامه خاصی برای توسعه فعالیت های خود ندارند. به طور کلی این واحدها در محیط های مساعد از لحاظ طبیعی ولی توسعه نیافته از نظر فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و صنعتی در موقعیتی ناپایدار و در حال گذار قرار گرفته اند.

سیاست زمین داری و بهره برداری از زمین در ایران در مقایسه با چند کشور دیگر

تا این قسمت از تحقیق وضعیت نظام بهره برداری خرد و دهقانی، خصوصیات، مشکلات و تنگناها بر اساس آمار و اطلاعات موجود و نظرات کارشناسی و متولیان بخش دولتی و بهره برداران مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه برای رسیدن به یک برنامه منسجم، کاربردی و راهکار موثر حمایتی نگاهی به نظام بهره برداری کشورهای توسعه یافته و سیاست های موجود در این کشورها و در صورت نیاز الگو برداری از آنها به چند مورد اشاره می شود.

اندازه واحدهای بهره برداری ها در شماری از کشورهای اروپایی در مقایسه با ایران در جدول شماره ۶ آمده است. بر اساس داده های جدول، بیشترین تعداد واحد بهره برداری با بیش از ۳/۴ میلیون واحد در کشور ایران بوده است و در حالی که متوسط اندازه مزارع در ایران ۵/۰۷ می باشد، بیشترین و کمترین متوسط اندازه مزارع مربوط به کشورهای انگلستان و یونان در ابعاد ۶۴ و ۴ هکتار است.

جدول ۶- اندازه واحدهای بهره برداری ها در شماری از کشورهای اروپایی و مقایسه آن با ایران (۲۰۰۳)

| کشور | کل اراضی کشاورزی (هزار هکتار) | تعداد واحد بهره برداری (هزار واحد) | متوسط اندازه مزارع (هکتار) |
|------------|-----------------------------------|--|-----------------------------|
| بلژیک | ۱۳۷۰ | ۹۳ | ۱۴/۸ |
| دانمارک | ۲۷۹۸ | ۸۷ | ۳۲/۲ |
| آلمان | ۱۱۸۴۳ | ۷۰۵ | ۱۶/۸ |
| یونان | ۳۸۴۲ | ۹۵۳ | ۴ |
| اسپانیا | ۲۴۷۹۷ | ۱۷۹۱ | ۱۳/۸ |
| فرانسه | ۲۸۰۵۸ | ۹۸۱ | ۲۸/۶ |
| ایرلند | ۴۹۱۵ | ۲۱۷ | ۲۲/۷ |
| ایتالیا | ۱۵۵۴۴ | ۲۷۸۴ | ۵/۶ |
| لوکزامبورگ | ۱۲۷ | ۴ | ۳۰/۲ |
| هلند | ۲۰۲۴ | ۱۳۲ | ۱۵/۳ |
| پرتغال | ۳۳۳۱ | ۶۳۵ | ۵/۲ |
| انگلستان | ۱۶۷۵۱ | ۲۶۰ | ۶۴/۴ |
| ایران | ۱۷۶۶۵ | ۳۴۸۱ | ۵/۰۷ |

ماخذ: مرکز آمار ایران. سرشماری های کشاورزی

- Eurostat

همچنین کشورهایی نظیر ایتالیا و پرتغال دارای متوسط اندازه مزارع بترتیب ۵/۲ و ۵/۶ می باشند که از این حیث به کشور ایران نزدیک هستند.

در این قسمت به سیاست زمین داری و بهره برداری از زمین در تعدادی از کشورهای اروپایی از جمله پرتغال و ایتالیا که متوسط اندازه مزارع آنها مثل ایران است، یونان، انگلستان، فرانسه و آلمان که متوسط اراضی کمتر و بیشتر از ایران دارند، پرداخته می شود.

ایتالیا:

- اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه است.
- وجه مشخصه ایتالیا وجود تعداد زیادی بهره برداری کوچک و همچنین نیمه وقت بودن اکثر شاغلین کشاورزی است.

- متوسط اندازه مزارع ۵/۶ هکتار است.
- دولت مالک بخش عمده ای از اراضی کشاورزی (اراضی عمومی) است.
- اصل ۴۴ قانون اساسی ایتالیا مهمترین سازکار قانونی در ارتباط با اراضی کشاورزی است که بر تضمین کاربرد موثر اراضی کشاورزی از طریق نظارت دولت تاکید دارد.
- از دیر باز اصل تقسیم ناپذیر بودن اراضی کشاورزی (Indivisibility of land) در ایتالیا حاکم بوده است.
- حق تقدم خرید اراضی به اعضای شاغل خانواده در کشاورزی داده شده است.

یونان:

- ساختار زمین داری و بهره برداری از زمین مشابه ایتالیا است، از جمله کوچک بودن اندازه مزارع و نیمه وقت بودن اکثر شاغلین کشاورزی.
- قانون در یونان بیشتر ناظر بر تجهیز مزارع است تا اصلاح اندازه مزارع.

انگلستان

- اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه اند.
- متوسط اندازه مزارع در انگلیس ۶۴ هکتار است که در اروپا رتبه اول را دارد.
- هیچ قانونی در خصوص نظارت بر حداقل و حداکثر اندازه مزارع، یکپارچه سازی و ... وجود ندارد.
- گرایش موجود در جهت یکپارچه سازی و افزایش اندازه مزارع کشاورزی است.
- انتقال زمین از کشاورز به فرزند پسر معمولاً طی یک دوره گذار و همکاری صورت می گیرد.

آلمان

- اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه اند.
- در ۵۰ سال گذشته شمار واحدهای بهره برداری از ۱۶۵۰ هزار واحد به ۶۳۰ هزار واحد کاهش یافته است.
- میانگین اندازه مزارع ۱۶/۸ هکتار است.
- ۴۲ درصد کشاورزان نیمه وقت اند.
- طرح های یکپارچه سازی اراضی از طریق توزیع مجدد اراضی صورت می گیرد.
- قانون انتقال و نحوه بهره برداری کشاورزی بر تمام امور مالکیت، انتقال مالکیت و نحوه بهره برداری حاکم است.

در ایران:

- اراضی کشاورزی فاقد نقشه و شناسنامه است.
- اراضی کشاورزی به عنوان سرمایه ملی محسوب نمی شود.
- تغییر کاربری اراضی کشاورزی به آسانی صورت می گیرد.
- بهره برداری از اراضی کشاورزی فاقد هر نوع ضابطه و قانون است.
- در برنامه های پنجساله توسعه کشاورزی هدف مشخصی برای حفظ و بهره برداری از اراضی کشاورزی تعیین نمی شود.
- اراضی کشاورزی ایران محدود و در معرض تهدید است.

سخن آخر اینکه، اگر وظیفه تولید کشاورزی در فرآیند تولید بر عهده روستائیان و کشاورزان است، نقش و جایگاه دستگاه اجرایی (وزارت جهاد کشاورزی و دولت) در سطح هدایت کننده و حمایت کننده قرار می گیرد. همچنین حرکت باید در جهت تأمین و تسهیل سرمایه گذاری، هدایت سرمایه و یارانه ها، تجهیز مزارع و سیاستهای تشویقی در جهت توسعه کشاورزی "کشاورز محور"، قرار گیرد.

راهکارها و پیشنهادات

- ۱- استفاده از مکانیزم شرکتهای سهامی زراعی که در امر یکپارچه نمودن اراضی از کارایی کافی برخوردار است لیکن تجارب موجود گسترش نظام شرکتهای سهامی زراعی در سطوح وسیع را اجرائی نشان نمی دهد.
- ۲- توسل به قانون یکپارچه کردن اراضی و تعاونی نمودن تولید با تشکیل شرکتهای تعاونی تولید از مواردی است که می توان مورد توجه قرار داد متأسفانه اهداف مورد نظر در توسعه تعاونیهای تولید روستائی در حد لازم فراهم نشده است و لذا باید به این امر بعنوان یکی از راهکارها برای مناطق مناسب و مستعد توجه کرد و از مهمترین موانع آن پایین بودن سرمایه اجتماعی در کشور می باشد. بررسی های جامعه شناسی نشان می دهد، سرمایه اجتماعی در ایران پایین است (سرمایه اجتماعی در برگیرنده شاخص هایی چون اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضاء یک گروه یا جامعه می باشد) طبق تحقیقات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۴۹ درصد مردم به اقوام و ۴۴ درصد به دوستان خود اعتماد دارند. با توجه به مشکلات فرهنگی و اجتماعی در ساختار روستایی، پیشنهاد می گردد که بیش از پیش به تشکیل، تقویت و تحکیم تشکلهای توانمند از جمله باشگاه جوانان روستایی که بستر ساز افزایش سرمایه اجتماعی خواهد بود، همت گماشت.
- ۳- ضمن توجه به استفاده از نظام های بهره برداری که اشاره شد و در عمل سطوح محدودی را نسبت به میلیونها هکتار اراضی خرد و پراکنده واحدهای خرد و دهقانی پوشش خواهند کرد باید راهکارهای جدیدی برای حل مشکلات نظام خرد و دهقانی و کاربردی کردن قوانین و مقررات جستجو کرد... طراحی و تدوین

مضمون قوانین حقوقی واحدهای بهره برداری و تدوین مواد قانونی از سوی حقوق دانان آشنا به مسائل ساختار نظام مالکیت اراضی در بخش کشاورزی با همکاری جامعه شناسان روستایی امری ضروری بنظر می رسد. بدون شک نظام کشاورزی و زمین داری ایران نیازمند یک قانون جامع است. قانون جامع در ارتباط با حل معضل پراکندگی و جلوگیری از خرد شدن واحدهای تولید بر محورهای زیر باید استوار گردد؛

الف- حل مسئله زمین داری به عنوان کلید حل سایر مشکلات، با در نظر گرفتن ابعاد فقهی، حقوق، عرفی و مقتضیات زمانی پیشرفت و توسعه کشاورزی.

ب- تعیین و تثبیت قانونی کاربری های گوناگون زمین به منظور اجتناب از درگیری بر سر مالکیت زمین و تاکید بر نوع کاربری. شکل گیری قیمت زمین کشاورزی بنا بر مقتضیات درونی ترکیب عوامل تولید، اقتصاد کشاورزی و سودآوری در بخش کشاورزی.

پ- رفع موانع قانونی در زمینه مالکیت مفروز و عرفی زمین های کشاورزی به ویژه در روستاها در جهت تدوین سندهای تفکیکی و کاداستر. در حال حاضر میان مالکیت مفروز و عرفی در روستاها با مالکیت قانونی که مشاع است مشکلات فراوانی وجود دارد.

۴- بررسی و بهره گیری از روشهای یکپارچه سازس اراضی در سایر کشورهایی که در این زمینه موفقیت داشته اند نظیر ژاپن، فرانسه، المان و ترکیه

۵- ترویج دستاوردها و فواید عمده مالکی و یکپارچگی اراضی از طریق رسانه ها و انجام برنامه های بازدید از مزارع یکپارچه بمنظور ارتقا سطح آگاهی کشاورزان.

۶- ایجاد سیستم اطلاعات و آمار مزرعه ای برای هر بهره بردار کشاورز با همکاری کشاورزان جوان ۷- ارتباطات به عامل تعیین کننده اقتصادی و ارتقاء بهره وری مبدل شده است. از طرفی فن آوری های اطلاعاتی می توانند افراد محروم و دور از دسترس (کشاورزان خرده پا، جوامع روستایی و حاشیه نشین های شهری) را در تمام کشورها، اعم از پیشرفته و توسعه نیافته، به طور نسبتاً یکسانی تحت پوشش قرار دهند، بنابراین هدایت سرمایه های سرگردان روستایی در توسعه و گسترش فناوری های ارتباطی و اطلاعاتی و سرمایه گذاری بلند مدت و کوتاه مدت توسط دولت در زمینه فناوری های ارتباطی و اطلاعاتی پیشنهاد می گردد.

۷- بدون شک خروج از پراکندگی زمین های زیر کشت سرمایه گذاری عظیمی را طلب می کند که می تواند محورها و موارد زیر را بعنوان سیاست های حمایتی دولت دربرگیرد؛

الف- به کارگیری بخش عمده ای از سرمایه گذاری و یارانه ها در اصلاح شبکه آبیاری هم زمان و در جهت رفع و کاهش پراکندگی زمین های کشاورزی. در این جهت گیری می توان افزایش بازده آبیاری و اصلاح شبکه آبیاری و حل مسئله پراکندگی را توأم با هم به پیش برد.

ب- هدایت بخشی از یارانه های کشاورزی به سمت یکپارچه سازی زمین.

پ- از آنجا که خروج از پراکندگی زمین و اقتصادی نمودن واحدهای خرد، تناسب تعداد کشاورزان و سطح واحدهای تولید را تغییر خواهد داد، ضرورت دارد که هم زمان با استقرار بیمه کشاورزان، اقدام در جهت بیمه بازنشستگی نیز صورت گیرد.

ت- تخصیص بخشی از سرمایه گذاری به واحدهای انفرادی و خانوادگی به منظور ارتقاء اندازه این واحدها در حد واحدهای اقتصادی.

ث- به منظور اجرای سیاستهای تشویقی در سرمایه گذاری، لازم و ضروری است که نرخ سود اعتبارات تخصیصی به طور جدی کاهش داده شود.

منابع و مآخذ

۱- احمد هاشمی، م، ۱۳۶۲، اقتصاد کشاورزی و سیستمهای بهره برداری در کشورهای بلوک شرق و غرب. تهران وزارت کشاورزی مرکز تحقیقات روستایی.

۲- اشرف، الف، ۱۳۵۲، نظامهای بهره برداری ایران "تهران، سازمان برنامه و بودجه

۳- از کیا، م و دیگران، ۱۳۶۸، مسایل جامعه شناسی روستایی، تهران، روزبهان

۴- از کیا، مصطفی، تحلیل مبانی و نظریه های نظام بهره برداری و...، مجموعه مقالات اولین همایش نظام های بهره برداری در ایران، چالشها و چاره ها- سال ۸۲

۵- حیدری، غ. ۱۳۷۵. یکپارچگی اراضی و توسعه کشاورزی در ایران؛ فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۱۳.

۶- حقوقی، م. ۱۳۸۲، بررسی و نقادی کارکرد دولت در توسعه و صیانت از نظام بهره برداری، مجموعه مقالات اولین همایش نظام های بهره برداری.

۷- خسروی، خ. ۱۳۵۲، جامعه دهقانی ایران، دانشگاه تهران.

۹- عبداللهی، م. ۱۳۷۷، نظام های بهره برداری کشاورزی در ایران؛. معاونت امور نظام بهره برداری وزارت کشاورزی.

۷- کاظم محقق، م، ۱۳۸۵. سیاست های ارضی و تحول نظام های بهره برداری

۸- مهندسین مشاور ویسان، نظام بهره برداری از آب، مجموعه مقالات اولین همایش نظام های بهره برداری -

۹- مهربانی، ع، ۱۳۸۲، محور های تحول نظام کشاورزی فرانسه، مجموعه مقالات اولین همایش نظام های بهره برداری - ۸۲

10-Binswanger Hans and P.L.Pingali.1987. The evolution of farming systems and agricultural technology in sub-saharan Africa. In Policy for Agricultural Research ed.V.W.Ruttan and C.E. Pray. Boulder: westview press.

- 11- Carol Vlassoff.**1988.Impact of Moderniation on Development and Demographic Behaviour”. Canada: Ottawa. Intetnstional Development Research centre.
- 12-Evenson R.**1988.Population growth. Infrastructure and real incomes in North India. in Population Food and Rural Development ed. R. Lee et al Oxford: Clarendon press.
- 13-Hayami Y. and V.Ruttan**(1971 and 1985). Agricultural Development: An International Perspective”. Baltimor:john hopkins University
- 14-Lee. R.D.** 1986.Malthus and Boserup: Adunamic synthesis” in Coleman and Schofield .
- 15-Lipton M** .1985 .The place of agricultural research in the development of sub-Sharan Africa. Discussion Paper No. 202 Brighton: Institute of Development Studies - **25- McNicoll.G.and cain.M.** 1990. Rural Development and population. Oxford university press
- 16- Malthus, T.R.**1798.An essay on the principle of population”. Reprinted, pp. 15-139 in P. Appleman, ed.1976, An Essay on the principle of Population. New York: w.w.Norton..

A study of peasant & small farming system in IRAN agricultural; barriers, policies and supportive approach

Abstract

The agriculture economic issues of Iran has especial complexes and resolve them require familiar to soft ware and hard ware of agriculture . the main barriers in agricultural sector is diversity in farming systems with dominant of tradioual structure(small farming system).

Therefore studying and analyzing this system for setting the social – economic development is necessary because it include the extensive sector.

The purpose of this study is statistical analyzing on characteristic of small farming system from 1339-1382. the documentary and archival method is used for extract the farmers and experts view and experiment.

Finally, based on the results, necessary recommendations are made.

Key words: peasant & small farming system, agriculture development, barriers, approach & supportive policy